

Марияна Цибранска, Ваня Мичева
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
при Българската академия на науките
София, България

Юбилей

С НАУЧНА ДОБРОСЪВЕСТНОСТ И ЧОВЕШКО ПРИСЪСТВИЕ ПРОФ. Д-Р ЕЛКА МИРЧЕВА НА 60 ГОДИНИ

По неписания закон в научните среди персоналии се създават едва когато ученият навърши 60 години. Дали защото тази възраст е гаранция за зрялост, или защото натрупаният опит става толкова голям, че престава да обслужва само личността, а се превръща в ценност за общността – научната, колегиалната, неформалната? Свидетели сме на редица юбилеи на едно активно научно поколение, което доказва жизнеността на изследователското поприще в новите обществени условия и съхрани най-високите критерии за правене на наука.

Проф. д-р Елка Мирчева е сред най-изявените му представители. Днес тя е утвърден учен с име, което тежи далеч не само поради наследството на неговия род. Роденото на 30.12.1955 г. някогашно плахо момиче израства в интелектуалната среда на хора, свързани с учителството, науката и духовното поприще, и сякаш получава своето призвание от семейната среда. Неин чичо е известният български медиевист и историк на езика проф. Кирил Мирчев, майка ѝ е чл.-кор. проф. Дора Иванова-Мирчева, а баща ѝ, дори без научни титли и степени, е обаятелният изследовател на миналото и особено на София, когото днес цитират във всички научни и научнопопулярни справочници. Семейната среда дава, но и задължава, и Елка Мирчева поема своя професионален път, по който върви бавно, постепенно, създавайки и надграждайки една пълноценна и достойна научна биография. Учи във Велико Търново, но завършва висшето си образование по българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1978). От края на 1978 г. до днес Мирчева работи в Секцията за история на българския език на Института за български език, където последователно е проучвател (1978), научен сътрудник (1980) и старши научен сътрудник II степен (2000). От 2002 г. до 2012 г. тя е ръководител на Секцията за история на българския език, а от 2004 г. и до днес е негов заместник-директор. От 2004 г. Елка Мирчева е член на Научния съвет на Института за български език, а от 2009 г. и до днес е негов председател. През 1995 г. тя успешно защитава дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ (тогава „кандидат на филологическите науки“) на тема: *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. През 2012 г. представя професорски хабилитационен труд на тема: *Из мартенския минеен дял на новоизводните сборници (9.03 – Св. 40 мъченици от Севастия; 25.03 – Благовещение на Св. Богородица)*, с който успешно се хабилитира и заема заслужено място сред съвременното поколение професори в Института за български език и в българската медиевистика.

Толкова богат професионален живот не може да се побере на няколко страници. И все пак има един труд, който и Елка, и всички ние, които участвахме в създаването му, смятаме за „делото на живота ни“. Това е *Ста-*

робългарският речник. Елка Мирчева е автор на значителна част от авторските статии в него, но това, което я отличава от останалите автори, е дългогодишната ѝ неуморна работа за завършването на труда. Той беше написан, обсъден и приет за печат още през 1986 г. Мина повече от десетилетие в търсене на средства и възможност за издаването му. Едва през 1998 г. с усилията на двамата научни секретари на речника – Елка Мирчева и Ваня Мичева, както и на издателя Валентин Траянов бяха осигурени необходимите пари по програма ФАР за публикуването на първия том. Тогава за кратък срок трябваше да се осъвремени, уеднакви и преработи текстът на *Старобългарския речник*, за да отговаря на изискванията на модерната лексикография. Това бяха дни и нощи на непрестанна работа. Струва ми се, че точно тогава аз, Ваня Мичева, опознах истинската – човешката – страна на Елка. Тя беше упорита, професионално отговорна, проверяваше всяка статия, търсеше допълнителна информация в различни източници, откриваше дребни пропуски, досещаше се за нови решения. Тоест тя работеше като компетентен учен старобългарист. В същото време Елка нито за миг не загуби вярата си в стойността на нашето дело, вдъхновяваше ни с примера си, не се отказваше и от най-трудните казуси. Нещо повече, забравяше дори да се храни унесена в своята работа. Никога няма да забравя забавните и шеговити бележки на старобългарски език на нейната майка чл.-кор. проф. Дора Мирчева, която също участваше в редактирането на текста, когато след осемчасово взиране в старобългарските и гръцки букви сядахме да хапнем по един сандвич. Беше ни сладко не само заради напредъка в общата работа, но и заради споделената радост, ентузиазъм, устрем да сътворим нещо хубаво. И тогава греиваше усмивката на Елка. Така се роди първият том на *Старобългарския речник* през 1999 г. След още 10 години и още много дни и нощи над текста се появи и вторият том на речника. Това беше победа за цялата Секция за история на българския език, за поколенията български учени, вложили по нещо в създаването му, това е и лична победа на Елка Мирчева над бездуховността, безпаричието и ограничеността на нашето време.

В основата на *Старобългарския речник* ляга цялостната оригинална българска теория за изготвяне на исторически лексикографски трудове, за чието усъвършенстване и утвърждаване Е. Мирчева има огромни заслуги. Концепцията на речника е свързана със схващането за произхода на старобългарския книжовен език като език на българската народност от IX–XI в., възникнал на основата на солунския южен български диалект и обогатен от преславския и охридския. Той усъвършенства своите изразни средства, въвежда лексика и фразеология от говоримия език, създава чрез преосмисляне и калкиране нова лексика, служи си с лексикални синоними с различен стилистичен оттенък. Схващането за старобългарския език като жив и развиващ се позволява на авторите на *Старобългарския речник* да приложат към старобългарския лексикален материал методи за анализ и описание, които са присъщи за модерната лексикографска теория и практика. Така всяка лексема е представена със своята пълна семантична структура: преки и преносни значения, образни употреби, нюанси, устойчиви словосъчетания. Въпреки преводния характер на класическите старобългарски произведения речникът не е преводен, не дава на първо място гръцкото съответствие, а тълкува думите, най-често с разширени дефиниции и синоними. Именно това е причината за напълно оригиналния характер на нашия труд и това го отличава от традицията.

Евристичния заряд на новия подход към диахронната лексикография Е. Мирчева пресътворява и при изработването на статии в *Речник на произведенията на Патриарх Евтимий*, друг голям труд на секцията, чието електронно издание предстои. Тя се включва активно и в най-новите лексикографски проекти, които се опират на постиженията на компютърната лингвистика: 1. съставянето на исторически електронен речник на книжовния български език (с първи етап речник на богословската терминология в

старобългарския език) на базата на дигиталния вариант на *Старобългарския речник* в сътрудничество с колеги от СУ „Св. Климент Охридски“; 2. изготвяне на електронни езикови ресурси от оригинални творби на Българското средновековие, от които да се извлече лексикална информация и да се създадат специализирани лексикални бази данни в мрежова зависимост помежду им. Така проф. Е. Мирчева се утвърди като лексикограф медиевист с признати стойностни публикации и перспективи за нови оригинални разработки.

Най-важните приноси на проф. Мирчева в нейната лична творческа биография засягат следните области на научното знание и практика. На първо място е нейната стара любов и отдаденост на дамаскинската книжнина. След защитената дисертация през 1995 г. Е. Мирчева публикува няколко статии, които представят нейните иновативни виждания за състава на архаичните дамаскини и за книжовноезиковата норма в новобългарските дамаскини (*Проблеми на състава на архаичните български дамаскини*. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. София, 1996, 297–315; *Проблеми на установяването на книжовноезиковата норма в новобългарските дамаскини от XVII в.* – Старобългаристика, 1997, кн. 3, 99–117). Обобщаващ характер има монографията ѝ *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век* (В. Търново, 2001). В нея много прецизно е направен текстологичен анализ на няколко типа не-Дамаскинови слова: 1. слова от оригиналното творчество на Климент Охридски и Патриарх Евтимий; 2. преводни слова от старобългарската литература; 3. Чудото с килимчето и Чудото със змея в състава на Дамаскиновите слова за св. Николай и св. Георги; 4. слова от руските печатни книги от XVII–XVIII в. Издирени са източниците, проследена е историята на текстовете, направени са съпоставки с най-близките възможни прототекстове. Привлечен е огромен внимателно избран изворов материал, чието проучване е довело до такива съществени изводи като този за наличието на нови оригинални слова в състава на новобългарските дамаскини, получени чрез компилиране на макрокомпозиционно равнище. Така са оформени Словото за Рождество Богородично и Словото за св. св. безсребреници Козма и Дамян, в които са включени похвала и поучение на Климент Охридски. Ценна и новаторска е класификацията на текстовете на преработки, адаптации и компилации. Според изследователката на преработка са подложени текстовете от старобългарската книжнина – оригинални и преводни – както и от руския печатен Пролог. Важното е, че преработката се осмисля като съзнателна творческа дейност, която обхваща и Дамаскиновите слова от архаичния превод. Точно затова по мнението на Е. Мирчева „В светлината на цялостния литературен процес на новобългарските дамаскини трябва да се гледа не само като на паметници, забележителни с характера на книжовния си език, а и като на ново литературно явление.“ (с. 64).

Особено място в цялото изследване заема частта, посветена на езиковата преработка на не-Дамаскиновите слова. С опита на историк на езика и добър филолог авторката представя задължителните (замяна на инфинитива с *да*-изречение, замяна на двойствено число с множествено, употреба на лични глаголни форми на мястото на обособени причастия, премахване на дативните абсолютни и дативно-инфинитивните конструкции, замяна на падежите с обща форма, наличие на глаголни форми от новото III спрежение) и незадължителните (запазване на някои падежни окончания, членуване на имената, лексикални иновации) промени в езика на новобългарските дамаскини и достига до извода, че езиковата преработка наред с текстологичната и стилистичната превръща произведенията на Климент Охридски и Патриарх Евтимий в типични слова от новобългарските дамаскини.

Дамаскинската тема присъства и в едно от последните проучвания на Е. Мирчева – този път по различен начин и с различен изворов материал. Разгледани са библейските цитати в Словото за св. арх. Михаил и Гавриил от

Дамаскин Студит и в не-Дамаскиновото Слово за 40-те мъченици от Севастия (*Библейските текстове в българските дамаскини – начин на употреба.* – Известия на Института за български език, книга XXVII, София, 2014, 34–53). Изключително интересни са наблюденията на авторката върху различната съдба на библейските текстове: в Словото за св. арх. Михаил и Гавриил евангелският текст е предаден на новобългарски книжовен език на народна основа от XVII в., а в Словото за 40-те мъченици от Севастия псалтирните цитати не са просто написани на говорим език, а са стилово принизени и са загубили своята сакралност. Важното е, че въз основа на тях са направени изводи за същността на новобългарските дамаскини. Този начин на изложение е особено характерен за индуктивния подход на анализ и синтез на изследователката.

Изданието на Германовия сборник през 2006 г. – важен средновековен български паметник от 1358–1359 г., представи Е. Мирчева като прецизен изследовател, който не само осъществява техническия „пренос“ на текста от ръкописа до съвременното наборно издание, но успява да постави важни въпроси от текстовата и езиковата история и социокултурния контекст на създаването му. Работата с този ценен източник даде възможност на Е. Мирчева да изследва проблема за старо и ново в съставите на сборниците и да проследи как се усвояват старобългарското наследство и старобългарските преводачески школи, като в същото време по графико-фонетични особености сборникът се свързва с групата на среднобългарските ръкописи от пред-Евтимиево време. Методологически издържана е постановката, че сборниците изискват да се прилага така нареченият „мозаечен подход“, като се изследва всяка текстова единица в рамките на цялото поотделно и в съответствие с нейната собствена текстова история и езиковите ѝ особености. От изключително значение е идеята на Е. Мирчева, че съставителят и писачът на кодекса е следвал програма по съзнателното усвояване на старобългарското писмено наследство, правейки подбор на древни образци от преводната старобългарска книжнина. Издаването на пълния текст на Германовия сборник приведе в действие един от най-важните аксиологични критерии за изследователите на езика, а именно за приемствеността, за континуитета в книжовния процес, без което не може да оцелее нито една книжовна традиция. Ето защо последвалата осем години по-късно професорска хабилитация *Из мартенския минеен дял на новоизводните сборници (9.03 – Св. 40 мъченици от Севастия; 25.03 – Благовещение на Св. Богородица)* основателно бе възприета като заявка за бъдеща книга и като достойно продължение на предишните занимания на авторката с комплексната проблематика на панегиричното и хомилетичното старобългарско наследство и неговия по-късен живот в цялостната литературна традиция на Българското средновековие, както и на теорията и практиката на книжовната норма от Кирило-Методиевски, преславски, атоно-търновски (пред-Евтимиев) и Евтимиев тип. Е. Мирчева набеляза един същностен изследователски периметър на труда в триадата кой, как, защо осъществява приемствеността между Кирило-Методиевската епоха, проекциите ѝ в дейността на Преславската книжовна школа, за да достигне до втората половина на XIII в., откогато във връзка с въвеждането на Йерусалимския устав настъпват промени в богослужението, а оттук в почти всички макрожанрове на средновековната литература. Така възниква необходимостта от нова книжовна политика по отношение на съставите на сборниците от различен тип. Авторката направи множество приноси в сполучливия подбор на конкретен материал и в теоретичната интерпретация при осмислянето му, за да обоснове как възникват новоизводните или атоно-търновските сборници (mineйни, триодни и др.) като проява на цялостния процес по възстановяване на българската духовност след византийското владичество и като нов етап в развитието на българския книжовен език.

Един от най-значимите приноси на Е. Мирчева е съвместната ѝ разработка с проф. М. Цибранска-Костова. От това научно сътрудничество се ражда изданието и изследването на ръкопис № 960 от Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, известен още като *Зайковски светогорски требник*. Двете съавторки започват работата върху този най-ранен запазен требник в българските книгохранилища и един от най-ценните в славистиката още през 1995–1998 г. в рамките на многогодишния проект на Секцията за история на българския език в Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ по издаване и изследване на *средновековните български писмени паметници*. Трудности от финансов характер пречат на съвременното му отпечатване, но пък дават възможност години по-късно да се появи трудът „Зайковски требник от XIV век. Издание и текст.“ София, изд. „Валентин Траянов“, 2012. Вещият усет на издателя, както и всестранното научно представяне на ръкописа и оглеждането му на всички езикови равнища създават едно образцово издание на старинен пергаментен източник и шедьовър на полиграфията и художественото оформление. Авторките умело се справят с провокиращата задача да работят в екип с компютърни специалисти и издатели за конвертирането на наборния текст, с което привеждат научното търсене в съответствие с напредналия стадий на дигитализация на славянското ръкописно наследство в България и по света. Издаден с фанансовата подкрепа на МОН, трудът предоставя нови данни за евхологичната, богословската, книжовноезиковата и културната ситуация през епохата на Второто българско царство и българския XIV век. Проф. Мирчева посвещава специализирани разработки на отделни аспекти от сложната проблематика на труда, свързани с погребалния чин, русизмите, интересната лексика в ръкописа (*Фрагменти от най-древния старобългарски Чин погребение* – Известия на НЦ „Св. Дайзии Доростолски“. Силистра, 2007, т. 2, 109–120; *По следите на една теза и на една антитеза, или отново за един русизъм в Зайковския требник от първата половина на XIV в.* – *Palaeobulgarica* 2012, 1, 38–50, и др.). За една от авторките, пишещи тези редове – Марияна Цибранска, този труд донесе не просто удовлетворението от научния резултат, но опознаването на личността и човешките качества на един коректен и предпочитан съавтор в лицето на Е. Мирчева.

Изследователският път на проф. Мирчева заслужава още много внимание, но ни се иска да остане и малко място за човешкия път на Елка. Тя е колега с голямо сърце, който не щади времето и силите си да напише рецензия, да помогне със съвет или идея, с библиография или рядка книга. Тя е човек с пламенно и смело сърце, готов да вземе отношение към важните проблеми, свързани с работата на Института за български език, готов да защити кауза и да изкаже мнение. Тя е невероятен ръководител, който умее да обединява, да решава конфликтни ситуации, да води с пример и опит. В деня на нейния юбилей ние искрено ѝ пожелаваме да съхрани това огромно богатство на своя дух, да го умножи с още много книги и ползотворни контакти, да бъде все така млада, жизнена, пълна с любов към езика и книжнината. А ние ѝ поднасяме нашата обич с една перифраза на старобългарски:

Бъди съдрака азъвоуковънице любовнага!

✉ Марияна Цибранска-Костова
tzibran@abv.bg

✉ Ваня Мичева
v.micheva@gmail.com